

RECENZIO

Városok a szocializmus után. Városi és regionális változások és konfliktusok a poszt-szocialista társadalmakban. Andrusz, Gregory–Harloe, Michael–Szelényi, Ivan (eds.): *Cities After Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Cambridge, 1996, Blackwell Publishers Inc.

Simon Boglárka

Aváros jelenti és jelentette úgy a szocialista mint a kapitalista társadalom legfontosabb színhelyét egyaránt, emiatt a rendszerváltás, az átmenet problémája ugyanolyan fontos a városok esetében, mint a társadalom egészében. A (poszt)szocialista urbanizáció és az átmenet összefüggéseinek aktualitása szülte a Gregory Andrusz, Michael Harloe és Szelényi Iván által szerkesztett *Cities After Socialism* (Városok a szocializmus után) című tanulmánykötetet is. A szerkesztők célja olyan könyvet adni az olvasó kezébe, amely feltárja és elemzi a városok gazdasági szerveződésének és osztályszerkezetének – azaz városok ökológiai képének, adminisztrációjának, telek- és lakásvi-szonyainak, a városi társadalmi interakciós mintáknak stb. – az összefüggéseit a fennálló társadalmi-politikai rendszerrel. A kötet olyan tanulmányokat tartalmaz tehát, amelyek egyrészt a szocialista urbanizációt vizsgálják, másrészt pedig azt, hogy a városok és szerepük hogyan, milyen irányba változott meg a szocializmus bukását követően.

Bevezetőjében (*Cities in the Transition*) Michael Harloe a kiindulópontokat vázolja. Ez nem más, mint az a felismerés, hogy a poszt-szocialista átmenet triviális, a nyugati politikák és intézmények által propagált meghatározását – amely szerint a közép- és kelet-európai államokban a szabad piac és a magántö-ke megteremtése, a privatizáció megvalósítása és az állam centralizáltságának leépítése/demokratizálása egyértelműen és szükségyszerűen a fejlett nyugati kapitalizmusra való áttérést vonja maga után – újra kell értelmezni. Mert amit az átmenet gazdasági-társadalmi változásai hoztak, gyakran eltér a Nyugat elvárásaitól. Az átmenet során ugyanis nem a semmiből teremtenek egy új társadalmi-gazdasági-politikai rendszert, hanem az egyes országok, városok útját meghatározzák azok történeti kötelékei, illetve pillanatnyi konjunktúrái is – magyarul az átmenet erősen kontextusfüggő (path-dependent). Mindez konfliktusos, el-lentmondásos társadalmi cselekvések egész sorát termeli ki.

A privatizáció során a régi privilegizált csoportok igyekeznek megőrizni pozícióikat, korábbi politikai tőkéjüket gazdaságivá konvertálják, sokszor saját maguk számára privatizálva a vállalatokat. Ez a jelenség különösen élesen nyilvánul meg a városokban, hiszen itt található az új osztály kialakulásához szükséges tőke forrásai: a legértékesebb ingatlanok. Ugyanakkor a privatizációval megváltozott a munkaadó-alkalmazott viszony – a munkaadók igyekeznek megszabadulni a korábban kötelező jóléti tényezők biztosításának felelősségétől – és a városi szolgáltatások számos aspektusa is. Mivel azonban a poszt-szocialista társadalmak nincsenek elég jól felszerelve a demokratikus menedzsmenthez, negatív következményként nagy méreteket ölt a marginalitás, a feketegazdaság, a korrupció, a klientizmus stb. Természetesen azonban e tekintetben is jelentős különbségek állnak fenn az egyes országok között, s ha képletesen szólva Moszkva fejlődésének útja Palermo felé veszi is az irányt, Prága jövőbeli képe minden bizonnyal Londonéhoz vagy Párizséhoz hasonló lesz.

Gregory Andrusz (*Structural Change and Border Instability*) a szocialista városokat és poszt-szocialista utódaikat átfogó gazdasági, történelmi és társadalmi-politikai kontextusba helyezi, kiemelve a városi átmenet kontextusfüggő (path-dependent) jellegét. Habár az államszocializmus lassú dezintegrációja már a '60-as években megkezdődött, a jelent a kapitalizmus szellemének a szocialista gazdaságokba való átömlesztéseként írja le, amelyről számos „patológias” jelenség árulkodik. A gazdasági átmenetet a tömeges munkanélküliség, az infláció, a fekete-gazdaság növekedése, a szervezett gazdasági bűnözés jellemzi, míg a politikai spektrumot az etnikai feszültségek, a területi dezintegráció, a populizmus terjedése és a különböző kormányzati szervek és szintek közötti konfliktusok uralják. Megváltozik a társadalom szerkezete, egy új középosztály van felemelkedőben, amelyet a régi káderek, a korábbi második gazdaságban felhal-

mozók és az új kisvállalkozók alkotnak. Jószerevel megszűntek azok a juttatások, amelyeket a szocialista rendszer a tömegek számára nyújtott, ugyanakkor továbbélnek a szocialista értékek (az egyenlőség és méltányosság eszméje), ezért a közvélemény szembehelyezkedik a privatizációval mondván, hogy az csak a régi nomenklatúrának kedvez.

Andrusz arra is rávilágít, hogy a városokban az osztályszerkezet megváltozásában fontos szerepe van az ingatlanokért folyó versengésnek. A privatizációval az ingatlan tőkévé válik – egyfelől kialakul egy új bérháztulajdonos osztály (*new rentier class*), másfelől viszont megjelennek a hajléktalanok és növekszik a tulajdon elleni büntettek mértéke. Megváltozik továbbá a városi kapcsolatok természete is: a vállalatok próbálnak megszabadulni társadalmi kötelezettségeiktől, míg a korábban döntően munkahelyi alapú szolidaritás egyre inkább lakóhelyi alapú közösségekké alakul. A poszt-szocialista városképben egyre látványosabbá válik a kommercializmus, a „bazárjelleg”, a középosztály kertvárosiasodása, illetve a belvárosok lerobbanása (slumosodás).

Az államszocializmus korszakának városaival és várospolitikáival (illetve régióival és regionális politikájával) a kötet két tanulmánya – D. Smith: *The Socialist City* és Enyedi György: *Urbanization Under Socialism* – foglalkozik. Smith a szocialista város ideáltipikus modelljét rajzolja fel, amelyet elméletileg/tervezői szándéka szerint a gazdasági hatékonyság, a javakhoz és szolgáltatásokhoz való egyenlő hozzáférés és a városi lakosság magas életminősége jellemzett volna, valójában azonban a különböző társadalmi rétegekhez tartozó városlakók eltérő lakáskörülményekkel rendelkeztek, egyenlőtlen volt a javakhoz és szolgáltatásokhoz való hozzáférés és eltérések voltak az egyes csoportok életminősége tekintetében is. Tehát az elitnegyedek és az etnikai szegregáció egyaránt jelen voltak a szocialista városban is, s jóllehet az átmenet felborította a fennálló rendet, a korábban szerzett előnyök és hátrányok továbbra is éreztetik hatásukat.

Enyedi György viszont, a chicagói iskola városökológiai hagyományához kapcsolódva, Smith-tel (és a kötet legtöbb más szerzőjével) ellenkezőleg úgy véli a szocializmus regionális fejlesztésének erővonalából következően, hogy a szocialista urbanizáció az ipari városfejlődés univerzális modelljének csupán egy változata, csupán egy letérő erről az ösvényről, amelyet a kelet-európai városok megkésett modernizációja és gazdasági fejlődése, valamint a szocialista politikai rendszer okozott. A két világháború közötti formákat és a szocializmus második felében megjelenő második gazdaságot egyaránt a nyugati modell létező elemeiként értelmezi, így meglátása szerint az átmenet is ezekhez a korábban is érvényesülő általános szabályokhoz vezet majd vissza a szocializmus zsákutcájából.

Peter Marcuse és Raymond Struyk tanulmányai az ingatlanok privatizációjának kérdéskörét járják körül. Közülük az előbbi a privatizáció konvencionális nézetének radikális kritikáját adja. Marcuse írásában (*Privatization and Its Discontents*) ugyanis a privatizáció nem egyszerűen az ingatlanok egyszerű átadását jelenti az államtól a magánszemélyeknek/vállalatoknak, hanem – mivel az államszocializmusban is létezett magántulajdon – a tulajdonjogok újfajta szabályok szerinti, konfliktusokkal terhelt újraelosztását. A privatizációt tehát a különböző csoportok között a gazdasági előnyökért, hatalomért és társadalmi pozícióért folyó versengés kontextusában értelmezi, amelyben számos érdek-

ellentét feszül egyfelől az állam és a különböző önkormányzati szintek között, másfelől pedig az ingatlanok jelenlegi lakói és az előző tulajdonosok között. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a privatizáció mögött a legtöbb országban¹ nem áll stabil törvényes keret, így azt különböző érdekcsoportok manipulálhatják, s tere nyílik a korábbi társadalmi tőkéből származó előnyök gazdasági tőkévé (ingatlanokká) való átkonvertálásának is.

Marcuse-hoz képest Struyk (*Housing Privatization*) nézőpontja közelebb áll a Világbank politikájához, jóllehet látja annak negatívumait is. Szerinte az ingatlanok mielőbbi privatizációja szükséges a szabad piac létrejöttéhez és stabilizálódásához. Ezt azonban – mint kilenc kelet-európai államban és a volt-Szovjetunióban tapasztaltak igazolják – akadályozzák mindazok a konfliktusok, amelyek a decentralizációval együttjárnak, továbbá az állami bérlet és a magántulajdonosok közti érdekellentét, a vegyes tulajdonú tömbök menedzselési nehézségei, illetve a privatizációval együtt járó bizonytalanság, amely visszafogja a magánszektor befektetéseit. Ugyanakkor megváltoztak a lakásfogyasztás attitűdjei is: az ingatlanoknak értéke van a piacon, ezért a helyi vezetők nem akarják feladni az ellenőrzésükkel együtt járó hatalmat, ezért múltbéli előnyeiket újakra konvertálják, míg a kisjövedelműek és az ingatlanpiacra frissen belépők nem tudnak lakáshoz jutni. Struyk meglátásában a megoldást az jelenthetné, ha sikerülne eltüntetni a szocialista rendszer nyomait és stabilizálni egy nyugati típusú szabad piacot, illetve létrehozni egy szociális ingatlanszektort, amely a hátrányos helyzetűek számára hozna létre elérhető lakásokat.

Hartmut Häussermann *From the Socialist to the Capitalist City* című tanulmányában a szocialista városok kapitalizmusra való áttérését egy esettanulmány – Kelet-Berlin példáján – keresztül vizsgálja. Berlin a kommunizmus bukása óta a kutatók egyik kulcshelyszíne: a hajdani ideáltipikus szocialista város ugyanis az ideáltipikus fejlett kapitalista várossá válás útját járja, amely változást Häussermann a városképtervezés mentén közelíti meg. A központilag, felülről tervezett szocialista Berlinben a városfejlesztés és a városi szolgáltatások döntően nem a lakosság, hanem a nagy állami vállalatok kezében voltak, ezért képét a rendszer monumentális köztéri szimbólumai, a többség által lakott szegregálatlan állami lakóövezetek, a lerobbanó történeti városrészek, valamint néhány elitnegyed határozta meg. Az átmenet során a városfejlesztésbe beléphetett a magánszektor is, így – az ütköző érdekek és a kommunista értékek fennmaradása ellenére – a változások nyomán jól látható társadalmi-térbeli szegregáció jött létre: a belvárosi legdrágább telkeken a közintézmények és állami boltok helyét nyugati típusú kereskedelmi és szabadidős egységek foglalták el, növekvőben vannak a kertvárosi övezetek, s az eladhatatlan szociális lakások ugyanolyan problémát jelentenek a városnak, amilyennel Nagy-Britannia városaiban találkozhatunk.

A poszt-szocialista urbanizáció további kérdését jelentik azok a társadalmi mozgalmak, amelyek a városokban feltűntek/megerősödtek az átmenet során. Ezekre fókuszál C. G. Pickvance tanulmánya, az *Environmental and Housing Movements in Cities*. E mozgalmak és szervezetek a szocializmus növekvő krízisével párhuzamosan jöttek létre korlátozott autonómiájú nyomáscsoportokként, majd a rendszer bukása után az ingatlanok feletti ellenőrzés és a hatalom megőrzésének eszközeivé váltak – a csoportok vezetői ugyanis felhasználták csoporttagsá-

gukat arra, hogy korábbi társadalmi tőkétüket gazdasági-politikai előnyökké fordíthassák át. Ennek egy esete, hogy magasan képzett lakókból álló lakóközösségek (*housing partnerships*) a privatizáció során nem csak a lakóépületeket próbálták megszerelni, hanem a bennük levő értékes kereskedelmi teret is, ami miatt érdeklentébe kerültek az önkormányzat különböző szintjeivel. A városi társadalmi mozgalmaknak Pickvance egy négylépcsős modelljét vázolja fel: az autoriter rendszerekben való szórványos jelenléttől, a rendszerváltással együtt járó gombamód való szaporodáson keresztül, számuk és jelentőségük stabilizálódásáig és aktivitásuk moderálódásáig.

Az átmenet azonban nem csak a társadalmi mozgalmak felvirágzását hozta maga után, hanem a nacionalista ideológia fel/újraéledését is. Az etnicitás és nacionalizmus főként a nagyvárosok jelensége (ezek vonzzák leginkább a bevándorlókat). A szocialista államokban kialakuló etnikai konfliktusok nagy része már a kommunizmus előtt létezett – s a szocialista rendszer inkább csak elnyomta, mint megszüntette őket, írja Klaus von Beyme (*A Nem Movement in an Ideological Vacuum: Nationalism in Eastern Europe*). S habár nem volt szerepük a rendszer megszűnésében, hiszen azt főként a gazdasági krízis okozta, összeomlása után – működőképes civil társadalom híján – a nacionalista mozgalmak váltak az integráció és mobilizáció egyik fő ideológiai alapjává: az autokrácia tehát demokratizálódás helyett inkább tribalizálódott.

A könyv leggyakrabban hivatkozott tanulmánya annak zárófejezete (*Cities Under Socialism – and After*), amelyben Szelényi Iván a (poszt)szocialista városok kutatásának elméleti következtetéseit vonja le. Kérdésfelvetése kétpólusú: egyrészt azt vizsgálja, hogy megváltoztatta-e a városfejlődést a szocializmus – azaz különböznek-e a szocialista városok a hasonló gazdasági fejlettségű kapitalista társaitól, s ha igen, miben állnak ezek a különbségek – másrészt pedig azt, hogy az átmenet körülménye között milyen modell felé fejlődnek/fejlődhetnek a poszt-szocialista nagyvárosok. Elméleti alapját a városökológia univerzalista városfejlődési modelljével szembehelyezkedő historicista paradigmák neo-weberiánus ágának szemléletformája adja, amely szerint a különböző társadalmi-gazdasági szerveződésű társadalmak minőségileg különböző városokat hoznak létre függetlenül az iparosodás mértékétől – tehát a szocialista urbanizáció lényegileg tér el a kapitalistától.

Ezen eltéréseket Szelényi egy háromdimenziósan operacionalizált urbanizáció-fogalom mentén vázolja fel, figyelembe véve a városi népesség növekedésének és térbeli koncentrációjának trendjeit, az urbanizmus – azaz a városi társadalmi interakciók gyakoriságának – mértékét, illetve a város ökológiai formáinak alakulását. Mindezen dimenziók mentén – a magyar

városok példáján keresztül – a szocialista urbanizáció három fő tulajdonságát nevezi meg. 1. Az erőltetett (nehéz)iparosítás során a városi munkahelyek száma gyorsabban nőtt, mint a városi lakosság száma, azaz a szocialista urbanizációt az alurbanizáltság² jellemezte. 2. A szocialista városokban kapitalista társaikhoz képest láthatóan kisebb volt az urbanizmus mértéke: kisebb a belvárosok változatossága, nagyobb a tér megtervezettsége, illetve kisebb a marginalitás – mivel a városok állami tulajdonban belterületén kevesebb volt a bolt, étterem, szórakozóhely vagy a reklám, több a rendszert kiszolgáló monumentális szimbolikus építészeti alkotás, ugyanakkor a nagyfokú állami ellenőrzés miatt majdnem nulla a hajléktalanság, munkanélküliség, prostitúció és bűnözés. 3. Habár létezett foglalkozási és etnikai szegregáció, ennek mértéke a szocialista városokban kisebb, mint a kapitalizmusban: a lakosság legnagyobb része államilag épített nagy lakótömbökben lakott, magánházakat legfeljebb falun vagy a periférián lehetett építeni, míg a belvárosi házak karbantartásával nem foglalkoztak, így azok fokozatosan lerobbantak.

E jellemzők változása nem a rendszer összeomlása után kezdődött, hanem már annak poszt-indusztriális második szakaszában, s a poszt-kommunista fázisban a szocialista város lassan megszűntnek tekinthető. Habár továbbra is masszív a falusi népesség aránya, jelentősen megnőtt az urbanizmus (főként a változatosság és a marginalitás) és – a kertvárosiasodással, a belváros dzsentrifkálódásával, illetve a paneltömbök lerobbanásával – megváltozott a városok ökológiai képe is. Az átmenet hátterét az állami tulajdon monopoljellegének felbomlása/a tömeges privatizáció, az egypártrendszer megszűnése és a szocialista társadalm szerkezetnek egy újfajta osztályszerkezetté alakulása adta. Az kétségtelen, hogy a létrejött poszt-szocialista forma instabil és valószínűleg nem képes újratermelni önmagát, korántsem bizonyos azonban az, hogy a továbbiakban a fejlett nyugati kapitalista városmodell felé fog továbbfejlődni. Szelényi szerint a további fejlődés kontextusfüggő (*path-dependent*), országonként és régióként eltérő lehet, s az Nyugat felé vezető út, akárcsak a tribalizálódásnak és a felülurbanizáltságnak a harmadik világbeli kapitalizmusokra jellemző útja egyaránt nyitva áll.

Összességében elmondható, hogy a kötet jól megszerkesztett, az eltérő, egymással vitatkozó megközelítéseknek egyaránt helyet ad – habár a legtöbb szerző kritikusan viszonyul az átmenetet gyors rendszerváltásként feltüntető nézőponthoz –, s változatos tematikájával komplex képet nyújt a poszt-szocialista térség városainak aktuális fejlődési trendjeiről, a kutatás irányairól és kérdéseiről, láttatva egyúttal a térség országai közt fennálló különbségeket, az átmenet kontextusfüggő voltát is.

JEGYZETEK

1. Ez alól kivétel csak Kelet-Németország, ahol a nyugat-német törvényrendszer átültetésével oldották meg a magán ingatlantulajdon kérdését.

2. Ezt a terminust Szelényi a harmadik világ országaira jellemző *felülurbanizáltság* fogalmának analógiájára, azzal ellentétes

jelentésüként definiálja, jellemzője a nagyszámú falun élő ipari munkás, akik munkahelyükre ingázással jutnak el. A jelenség okának az extenzív iparosítás tekinthető, amely elhanyagolta a nem-termékív infrastruktúra fejlesztését.